

Основные проблемы эпоса восточных славян. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958. – 344 с. **11.** *Пропн В.Я.*, Путилов Б. Н. Эпическая поэзия русского народа // Былины: – В 2 т. – Т. 1. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. **12.** *Росовецький С.* Український фольклор у теоретичному висвітленні. – Ч. 2. Жанри. Посібник для університетів. – К., 2007. – 235 с. **13.** *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.

Наталья ЯРМОЛЕНКО

БЫЛИНА КАК ЖАНР ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА КИЕВСКОЙ РУСИ

Статья содержит критический обзор концепций украинского происхождения жанра былин в русской и украинской фольклористике XIX-XX вв.

Ключевые слова: былины, думы, героический эпос, киевский цикл.

Natalya Yarmolenko

BYLYNA AS A GENRE OF HEROIC EPOS OF KYIV RUS

The article maintains a critical view of the concept in Russian and Ukrainian Folklore study of XIX-XX centuries of Ukrainian origin of bylyna genre.

Key words: bylynas, dumas, heroic epos, Kyiv cycle.

Юлія ВОЛИНЕЦЬ

ФОЛЬКЛОРНИЙ ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ У КРИТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей образу Богдана Хмельницького в українському фольклорі: легендах і переказах, історичних піснях, думах, прислів'ях і приказках.

Ключові слова: фольклор, образ, рецепція, домисел, вимисел, ідеологія.

Важливу частину українського героїчного епосу становлять фольклорні твори, передовсім легенди і перекази, історичні пісні, думи, присвячені Визвольній війні українського народу проти Польщі у середині XVII століття. Природно, що героями цих творів були переважно ватажки й герої визвольних змагань (Богун, Кривоніс, Нечай та ін.), першим із яких, звісно, виступав гетьман Богдан Хмельницький. Недарма й події ті доволі часто в різних джерелах, у т. ч. історичних, називають Хмельниччиною.

Нам тут важливо проаналізувати особливості фольклорного трактування образу Богдана Хмельницького, оскільки саме вони, а ще книжні твори давньої літератури відповідної тематики, стали основою творення образу гетьмана в усьому пізнішому українському (й не тільки українському) письменстві. Звісно, необхідно при цьому враховувати явище, сказати б, “замовного” творення героїко-епічних творів чи їх відповідного тенденційного коригування, аби показати Богдана Хмельницького в певному історіософському (здебільшого промосковському) вимірі.

До осмислення образу Б. Хмельницького в українському фольклорі зверталось немало вчених, зокрема М. Максимович – один із перших укладачів збірника українських народних пісень “Українські пісні” [1]. Позиція науковця є чіткою, виразно позитивною щодо особи гетьмана, починаючи ще від його історичних

розвідок: “Таким образом коренное (українське – Ю. В.) племя получило совсем отличный характер, облагороженный и возвышенный Богданом Хмельницким” [1, 5]; набагато стриманішою, дещо завуальованою є позиція В. Антоновича і М. Драгоманова, представлена у збірнику “Пісні про боротьбу з Поляками при Богданові Хмельницькому” [2], які, аналізуючи історичні пісні доби Хмельниччини, так чи інакше оминали образ самого Богдана Хмельницького, окремо тлумачили певні “темні” місця історичних пісень, розповідали про діяння Хмельницького, але разом з тим чітко свого бачення, підтримки чи засудження дій гетьмана не виявили. Однією з класичних праць, відгуки якої знаходимо у роботах пізніших науковців, є дослідження І. Франка “Студії над українськими народними піснями: Хмельниччина (думи, пісні та вірші)” [3, 7 – 193]. Франко, зіставляючи окремі історичні факти, літописні відомості, пояснює малозрозумілі моменти у зразках народної творчості, аналізує конкретні варіанти цих творів, навіть пропонує розшифрування незрозумілих назв чи слів. “Кладучи в основу студій поперед усього українські пісні, думи та вірші, я користуюся для провірення їх історичної та літературної вартості також історичними джерелами, писаними та друкованими на різних мовах, і працями новочасних істориків” [3, 7]. І. Франко детально аналізував не лише історичні події тих часів, він цікавився життям Б. Хмельницького, виявляючи до нього прихильність і щиру симпатію. М. Плісецький за основу для своєї праці “Українські народні думи. Сюжети і образи” [4] використав попередній доробок І. Франка, тому за змістовим наповненням і аналізом окремих дум вона є своєрідним ґрунтовним доповненням до уже напрацьованого І. Франком. У цій праці уміщений неповний список дум про добу Хмельниччини і їхній детальний аналіз, причому автор намагався розкрити широкий спектр відомостей про кожний із текстів: від історичної інформації до встановлення автентичності творів. Окремо можна виділити праці науковців радянського періоду, які є важливими при осмисленні образу Б. Хмельницького в усній народній творчості, хоча в них чітко простежується відбиток тогочасної доби, а провідною ідеєю є приєднання України до Росії. Це статті В. Хоменко “Визвольна війна 1648 – 1654 років у народній поетичній творчості” [5], М. Нечиталюка “Образ Хмельницького в украинском народном творчестве” [6], П. Павлія “Героїчна поезія українського народу” [7], С. Пінчука “Образ Богдана Хмельницького в народній творчості” [8], В. Тищенко “Фольклор про Визвольну війну 1648 – 1654 р. р. під проводом Богдана Хмельницького” [9] та ін. Ще одну групу складають праці пострадянського і сучасного періодів. Автори переосмислюють події Хмельниччини, викладені у фольклорних творах, пояснюють ще не витлумачене, недосліджене, нез’ясоване: В. Шевчук “Вітчизни сином був...” [10], В. Поліщук “Слава не вмере, не поляже” [11], М. Дмитренко “Українська фольклористика” [12], М. Набок “Штрихи до характеристики світогляду героїв українських народних дум” [13] та ін.

Порівняно небагато розвідок звернено до аналізу **легенд і переказів** про Богдана Хмельницького і добу Хмельниччини. Самі ж легенди і перекази про ті часи багато в чому перегукуються, представляючи різні оцінки життя великого гетьмана і його діянь. Так, існує декілька цікавих переказів про народження і наречення Б. Хмельницького: “Знайда” [14, 111], “Звідки пішло прізвище й ім’я Богдана Хмельницького” [15, 382 – 383], “Ранні літа Богдана”, “Чому у Хмельницького двоє імен було” [16, 330 – 331], “Про Богдана Хмельницького” [17, 256]. Практично в кожному з переказів зустрічаємо образ хмелю, у якому нібито було знайдено маленького хлопчика і, відповідно, названо Богданом Хмельницьким: “*Це тому, що вони (дід і баба – Ю.В.) думали, що сам Бог послав їм цю дитину, а Хмельницький –*

тому, що знайшли хлопчика в хмелю” [15, 382]. За кожною з версій, Богдана виховувало літнє заможне бездітне подружжя, а з приводу визначення його справжніх батьків єдиної думки у таких переказах не знаходимо. За змістом переказу “Знайда” батько Богдана – козацький сотник, а мати – вродлива донька-одиначка бідного чоловіка [14, 111]; за переказом “Ранні літа Богдана” – батько його – владний і жорстокий пан, а мати – його служниця-сирота, яку пан зганьбив і прогнав з дитиною, а потім забрав дитину від діда і баби (які знайшли його у хмелю) до свого маєтку [16, 330 – 331]. Найближчим до загальноприйнятої версії походження гетьмана є переказ “Чому у Хмельницького двоє імен було”, за яким батько Богдана – шляхтич, а мати – козачка [16, 331].

Є також перекази, присвячені особистому життю Б. Хмельницького, але й тут зустрічаємо доволі багато суперечливих версій і варіантів. Є, зокрема, звертання до вельми цікавого і на сьогодні образу другої дружини Б. Хмельницького – шляхтянки-полячки, зокрема до її зради чоловікові Хмельницькому. Цікаво, що в більшості з переказів її ім’я навіть не згадується, її не без зневаги називають “полькою” – “Смерть Богданової дружини”: “Богдан Хмельницький одружився з полькою” [16, 332], “Смерть Богдана і обох його синів”: “... дружина Богдана з сином – полячка” [16, 332], а от у переказі “Богдан Хмельницький” невідомий автор зве її “Мариною” та ще й розповідає про скандально відому історію з Чаплинським: “Одного разу на Богданів хутір налетів пан Чаплинський... Ну і наробив клятий лях Богданові збитків – хутір його спалив, сина забив, а жінку його, Марину, викрав і повіз до Києва, щоб звінчатися з нею” [17, 258]. У цьому переказі автор практично не відступає від поширеної версії про стосунки Хмельницького з Чаплинським, його перебування у в’язниці і визволення за допомогою “... одного вірного товариша із руських. Якогось повара...” [17, 258]. Розуміємо, зіставляючи історичні відомості, що то був, очевидно, С. Кричевський, але, звісно, не кухар. Переказ закінчується досить незвично, оповідаючи про встановлення пам’ятника Б. Хмельницькому в Києві, що не може не викликати певних сумнівів з приводу часу створення цього тексту. У кожному з переказів говориться про покарання (смерть) шляхтянки через зраду гетьманові чи то фізичну, чи духовну. Вельми своєрідним за змістом є переказ “Смерть Богдана і обох його синів”, за яким стверджується, що саме полячка була матір’ю синів Богдана. Згодом старший син, очевидно ж, Тиміш, викрив “материну” зраду, за що був посаджений до льоху і під тортурами помер [16, 332]. Не менш цікавою є тут версія про отруєння Б. Хмельницького московськими боярами і його смерть саме від цього. Вірогідніше розповідається про молодшого сина Хмельницького, знову ж таки безіменного, припускаємо – Юрія. Про його змову з турками, боротьбу з козацькими військами писало багато науковців, ці факти використано і в названому переказі. Смерть Юрія описана у народнопісенному стилі: “Тієї ж ночі послав Богдан з могили своєї гадюку на чигиринську гору, щоб та вразила смертоносною отрутою проклятого сина” [16, 332]. Достеменні факти про смерть Юрія Хмельницького і досі є нез’ясованими повністю, можливо, тому, що перипетії загибелі Юрія є надто негідними роду Хмельницьких. Ще про одного із синів, імовірного, оповідає переказ “Про середульшого сина Богдана Хмельницького”, прах якого було начебто знайдено під вівтарем Михайлівської церкви. Зазначається, що хлопцеві приблизно було 10 – 13 років [16, 331]. Висловлюються припущення, що середнього сина забив до смерті Чаплинський або хтось із польської шляхти під час нападу на хутір Хмельницького, подібні версії смерті хлопчика знаходимо і в

окремих переказах. Щодо існування цього сина між науковцями й досі точаться суперечки, називаються різні причини його смерті. До речі, в художніх творах про Хмельницького, писаних у XIX – XX ст., незрідка називається третій син, нібито закатований поляками в Суботові (Старицький, Ле та ін.).

Цікавим і нез'ясованим на сьогодні є питання місцезнаходження поховання Богдана Хмельницького, відомості про яке знаходимо саме в переказах “Про смерть Богдана Хмельницького” [18, 90], “Про те, де переховали гетьмана Богдана” [16, 333] та ін. Тут погляди авторів є тотожними: “... перенесли і замурували в стіну Михайлівської церкви, щоб ніколи не поглумилися над Богданом вороги його” [16, 333]. Можливо, авторам цих переказів вже був відомий факт глумління над прахом гетьмана, тому і написали вони саме так.

Окрему групу переказів про Богдана Хмельницького складають фольклорні твори, присвячені його державотворчій діяльності, політичному хистові, далекоглядному розумові: “Як Хмельницький став лірником” – про події перед битвою під Зборовом; “Герць Хмельницького” – про бій Хмельницького із кращим польським воїном і перемогу гетьмана, а отже і всього війська запорізького над поляками [17, 257-259]; “Про підземні ходи і кріпості” – про створення Хмельницьким стратегічних фортець і льохів, завдяки яким “... коли, було, ворог окружить кріпость і козаки не могли удержатись, то вони входили в льохи і виходили в степ, а потім несподівано з степу нападали на ворогів і перемагали” [19, 94]; доблесті, мужності його побратимів і викриттю супротивників: “Ой Морозе, Морозенку”, “Як Потоцький попав у полон” [15, 384 – 385, 387], “Кошовий Сірко” [14, 113-114] та ін.

Одним із найвідоміших переказів, своєрідна варіація якого покладена в основу однойменної думи, є переказ “Хмельницький і Барабаш”. Давня історія про королівські листи, яка передавалася з уст в уста, є стрижнем сюжету, але науковці-історики пишуть про надто малу достовірність описаного і в переказі, і в думі.

Зустрічаємо у фольклорі й легенди про “скарби Богдана Хмельницького”, їх пошуки й віднайдення. Зокрема про це йдеться в легендах “Суботівські скарби” [16, 332-333], “Тасмниця степової балки”, “Скарби Хмельницького” [14, 112-113], за якими скарби заховані у печерах біля с. Жовтого, а вхід до них замовлений козаками-характерниками, тому ніхто не може їх знайти.

Важливе і дражливе питання т. зв. “возз'єднання” України з Росією теж знайшло відображення у прозовому фольклорі. Саме в цій темі можна говорити про тенденційне творення “штучних”, псевдофольклорних текстів, у яких Переяславська угода висвітлювалася зазвичай позитивно. Покажемо у цьому сенсі є переказ “Про союз українців з руськими”, в якому прославляється “важливе і правильне” рішення Богдана: “... бо не буде ляха, бо не буде пана, житиме між нами славонька Богдана” [19, 96-97].

У легендах і переказах з часів Хмельниччини знаходимо багато ціннісної інформації про невідомі сторінки із життя гетьмана – явні чи вигадані, які певним чином трактують “темні” місця з біографії Хмельницького, проливають світло на його державотворчу діяльність, хист стратегічного полководця тощо.

Не менш цікаво, часто своєрідно або ж традиційно виписаний образ Богдана Хмельницького і часи Хмельниччини в **історичних піснях**. “Історичні пісні – ліро-епічні твори про конкретні історичні події, процеси та історичні особи. Найдавніший цикл складають історичні пісні з доби козаччини XV – XVIII ст. У ньому виділяють три основні теми – боротьба проти турецько-татарських нападників та польських і

московських загарбників. Кількісно меншу групу складає цикл історичних пісень про козацько-польські війни, події 1648 – 54, про Б. Хмельницького (“Чи не той то хміль”, “Гей, не дивуйтесь, добрії люди” та ін.) і його сподвижників (“Ой усе лужком та все бережком”, “Ой з-за гори високої” та ін.). У піснях цього циклу оспівано битви під Корсунем (“Засвистали козаченьки”), Жванцем (“Ой з города Немирова”), Збаражем (“Ой що то за хижка”) та ін. Історичні пісні відображають поступову колонізацію України московським царатом після Переяславської угоди. У них є нарікання на Богдана за нерозважний союз з Москвою, що “занапастив Польщу / Ще й нашу Україну” (“А вже років двісті”) [20, 317-318].

Постать Богдана Хмельницького найчастіше є центральною в історичних піснях відповідного періоду, хоча в деяких фольклорних творах цей образ виписаний досить-таки побіжно. Так, відома пісня “Чи не той то хміль” [19, 77 – 79] присвячена подіям Жовтоводської битви і першій тріумфальній перемозі козацтва над поляками. У пісні возвеличується гетьман Хмельницький, гіперболізовано представлена його мужність і звитяга: “Гей, поїхав Хмельницький к Золотому Броду, – Гей, не один лях лежить головою в воду” [19, 78]. Крім того автор пісні акцентує увагу на особливих стратегічних якостях характеру полководця: укладенні союзу між Хмельницьким і татарами: “А я ляхів не боюся І гадки не маю – За собою великую Потугу я знаю, Іще й орду татарськую За собою веду, – А все тото, вражі ляхи, На вашу біду” [19, 78]. Науковці, аналізуючи образ гетьмана у цій пісні, також звертають свою увагу на постійне порівняння Хмельницького із хмелем, апелюючи до відповідної легенди [5, 24], [6, 14]. Не менш знаменній перемозі під Корсунем присвячена пісня “Засвистали козаченьки” [17, 137], перемозі під Жванцем – “Ой з города з Немирова” [19, 82 – 84]. В останній Хмельницький постає мудрим полководцем-переможцем, який намагається визволити українські землі з-під польського панування: “Вийшов пан Хмельницький Під Жванці з кравчиною: “Ой, прощайся, ляше, Та із Волощиною!” Вийшов пан Хмельницький по жванському полю, Ой, запекли хлівоньку ляхи Та тому Подоллю!” [19, 84]. Не оминули своєю увагою творці історичних пісень і складної, болючої сторінки української історії – трагічної битви під Берестечком (“Кину пером, лину орлом, конем поверну” [19, 81 – 82], “Висипали козаченьки з високої гори” [19, 80 – 81] та ін.). У пісні “Кину пером...” образ Хмельницького представлений все ще позитивно, і, як зазначає С. Пінчук, “... образ Хмельницького оповитий сумним, елеґійним, але не песимістичним настроєм” [8, 145]. Народ вірить у свого полководця навіть після поразки, тому і збирається гуртувати нове військо на чолі з Богданом Хмельницьким: “Кину пером, кину орлом, конем поверну, А до свого отамана таки прибуду” [19, 81]. Пісня ж “Висипали козаченьки з високої гори” викликала поглиблений інтерес у науковців, оскільки образ Б. Хмельницького різниться від попередніх народних інтерпретацій. У цій пісні невідомий автор порівнює образи Хмельницького і Потоцького, але тепер протипаги Богдана ми не відчуваємо. Навпаки, вже в іронічно-глузливому тоні, але з нотками болю, описаний сам Хмельницький і його дії. “Ой не я той хміль зелений, по тичці не в’юся, Ой не я той козак Хмельницький – з ляхами не б’юся!”; “А де ж твої, Хмельниченьку, воронії коні?” – “У гетьмана Потоцького стоять на пригоні”. – “А де ж твої Хмельниченьку, кованії вози?” – “У містечку Берестечку заточені в лози!” [19, 81]. Щоправда, науковці акцентують свою увагу на окремих прикметах, які мали місце перед початком битви: “стали в того кониченька ніженьки дрижати”, “припустив коня вороного – міст вломився!” [8, 146], можливо, з метою хоча б часткового пояснення дій Богдана.

При аналізі образу Хмельницького в історичних піснях необхідно проводити паралелі з відповідним творенням образів поляків у цих творах. Традиційно на протигагу Хмельницькому вони були виписані не в надто позитивному тоні: *“Хмельницький ляшеньків тисне”* [19, 78], *“Ой, пізнали тоді ляхи, Де їм станом стати, Як гетьмана Хмельницького До себе їднати!”* [19, 84] тощо.

Розуміємо, що існували пісні не лише на прославляння Богдана Хмельницького, а й на засудження його дій. Такі твори у своєму збірнику *“Пісні про боротьбу з Поляками при Богданові Хмельницькому”* виділили В. Антонович і М. Драгоманов. Зокрема привертає увагу історична пісня у трьох варіантах *“Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир”* [2, 116 – 117]. Пісня-прокляття гетьманові за невиправдання надій народу, за загибель козаків у битвах з поляками, за дозвіл татарам-союзникам брати ясир: *“Бодай того Хмельницького Первая куля не минула, А другая устрелила, У серденько уцелила!”* [2, 116].

Після програної битви під Берестечком народне повстання набрало іншої форми, а через три роки Б. Хмельницький вирішив укласти союз про з'єднання України з Росією. У зв'язку з цією подією з'явилися історичні пісні на підтримку або ж засудження цієї злуки. Про це можна стверджувати, аналізуючи окремі фольклорні твори, присвячені цій події. Виокремлюють пісні на схвалення такого союзу: *“Ой послав бог Хмельницького”* [19, 84-86] – Хмельницький постає героєм, який начебто здійснив народну волю, мрію, і відповідно ставлення до нього є надзвичайно позитивним і патетичним: *“Тепер пану з України більше не глумиться, Бо Москва для України Рідная сестриця!”* *Ой, спасибі ж Хмельницькому, розумному сину...* [19, 86], пісня *“Ой Богдане, батьку Хмелю”* [19, 86-87] продовжує мотиви попередньої пісні, всіляко прославляючи вчинок і чесноти Богдана: *“Ой, спасибі, Хмелю, За твою пораду, Що з'єднав ти нас з Москвою, З рідними братами! Ой, Богдане, батьку Хмелю, славний наш гетьмане!”* [19, 87]. За своїм емоційним насаженням ці пісні є схожими до пісень про перші битви, виграні Хмельницьким, але образ гетьмана у піснях після Переяславської ради оспіваний з більшим пієтетом. Подібних пісень було написано чимало, але існують припущення, що вони писалися “на замовлення”, тому при їх аналізі треба зважати на таку засторогу. Цікавим і передбачливим є факт звернення до пісень на відповідну україно-російську тематику ряду радянських учених і, відповідно, окремого трактування образу Б. Хмельницького в таких творах. Але були віднайдені пісні і на протигагу попереднім творам, спрямовані на засудження дій гетьмана щодо приєднання до Росії (*“А вже років двісті”* [17, 173] – Хмельницький постає винуватцем поневолення українського народу російським – *“Ой пане Богдане, Нерозумний сину! Занапастив Польшу ще й нашу Вкраїну. Гей, гей, занапастив, зруйнував, Бо в голові розуму мало мав”* [17, 173]; *“Ой сів пугач на могилі”* [17, 174] – про занепад козацтва через руйнівний союз – *“Хмельниченка, гей! Уже не згадаєм. Ой колись ми панували, А тепер не будем, Того щастя, той слави, гей! Повік не забудем”* [17, 174] та ін.).

Отже, образ Богдана Хмельницького, виписаний в історичних піснях різних часів, є досить суперечливим і неоднозначним. Він є то чітко позитивним, то помітно негативним у народному сприйнятті. Таке двоїсте бачення складається у зв'язку з різними політичними обставинами, виграними чи програними битвами, вигідними чи хибними союзами тощо.

Ще одним із жанрів фольклору, в якому цікаво представлений та інтерпретований образ Б. Хмельницького, є народні думи. Існує велика кількість досліджень різних часів, присвячених аналізу дум доби Хмельниччини та

інтерпретації в них постаті гетьмана Богдана. Починаючи від ранніх досліджень В. Антоновича і М. Драгоманова (“Пісні про боротьбу з Поляками при Богданові Хмельницькому”), І. Франка (“Студії над українськими народними піснями: Хмельниччина (думи, пісні та вірші)”) та досліджень інших авторів, і закінчуючи сучасними працями науковців – В. Шевчука, М. Набок та інших.

За визначенням, яке подане у літературознавчому словнику-довіднику, дума – жанр (вид) суто українського речитативного народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні. Думи – це козацький епос. Найінтенсивніше розвивались у період боротьби з турками, татарами, поляками, росіянами та ін. Однією з головних тем дум постає Визвольна війна Хмельницького (“Хмельницький і Барабаш”, “Корсунська битва”, “Похід на Молдавію”, “Повстання після Білоцерківського миру”, “Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького” та ін.) [20, 212 – 213]. Дослідники М. Лановик і З. Лановик виокремлюють два умовні тематичні пласти народних дум: перший – про битви і подвиги народу у Визвольній війні, його доблесть, мужність (“Перемога Корсунська”), інший – присвячений конкретним історичним особам: Богданові Хмельницькому, Іванові Богуно, Данилові Нечаю, Павлові Тетері та ін. [21, 271]. Окремо також можна виділити думи, присвячені Переяславській раді 1654 р. – року злуки України з Росією (“Непорушна дружба (Дума про возз’єднання України з Росією)”).

Однією з найпопулярніших і найпоширеніших народних дум є “Дума про Хмельницького і Барабаша”, окремо відома ця історія нам ще з переказів і легенд доби Хмельниччини. І. Франко, досліджуючи цю думу, зазначає, що вона зафіксована у трьох варіантах [3, 111-112], М. Плісецький віднаходить ще і четвертий варіант цієї думи [4, 330]. Сюжет практично зберігається у кожному з варіантів, але з певними варіаціями, залежно від авторів і виконавців текстів. Ведеться мова про початок і причини війни між українцями й поляками, очолення повстання Богданом Хмельницьким. У думі чітко підкреслюється релігійний аспект, який був рушієм народного повстання і одним із головних аргументів Б. Хмельницького при збиранні козацького війська: *“Гей, козаки, діти, друзі, молодці, добре дбайте, Од сна уставайте, руський отченаш читайте, На лядські табури наїжджайте, лядські табури на три часті розбивайте, Ляхів, мостивих панів, упень рубайте, кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте. Віри своєї християнської на поталу в вічний час не подайте”* [19, 34-35]. У цій думі Хмельницький показаний справжнім патріотом, він прагне відстоювати інтереси народу, домогтися для нього відповідних прав і вольностей. З такою благородною метою він вдається до викрадення королівських листів у Барабаша, листів про призначення “вольностей” для козаків. Науковці зазначають, що факти, представлені в думі, не є достовірними, а вигаданими: “Творці думи відтворюють художню узагальнену картину початку національно-визвольної війни. Для них не мало значення, що Хмельницький не був військовим писарем, а Барабаш гетьманом, що Хмельницький не викрадав королівські грамоти, а соратники Хмельницького на той час ще не були полковниками, що Барабаш загинув не од рук Хмельницького, а у битві під Жовтими Водами, для них важливо було відтворити суть подій, подати в конкретних образах збірні образи – народу, його воєначальників і ворогів. Поетичний домисел у думі якнайкраще доповнює загальну картину початку війни, робить її повнокривою, художньо довершеною і реалістично вірною духові епохи” [22, 366-367]. Протилежно виписаними у цій думі є образи Хмельницького і Барабаша. “Хмельницький –

виразник інтересів народних мас, який закликає “козакам козацькі порядки дати”, а Барабаш – виразник інтересів верхівки і середньої української шляхти, яка виступала проти Визвольної війни і всіма засобами підтримувала феодальний лад Польської держави”, – зазначає у своєму дослідженні В. Хоменко. М. Набок (“Штрихи до характеристики світогляду українських народних дум”) відзначає перш за все глибокий патріотизм Богдана Хмельницького, його надзвичайну близькість з народом, любов до рідної країни і ненависть до ворогів України [13, 95-96]. Непримиренність і нещадність до ворогів Б. Хмельницького вбачаємо у фіналі цієї думи – покаранні зрадника Барабаша: “... Хмельницький ... барзе-добре й учинив: своему куму Барабашеві, гетьману молодому, з пліч голову зняв, жону його з дітьми забрав, турському султану в подарунок одіслав” [19, 36]. Щоправда, цей епізод, описаний у думі, історики ставлять під сумнів, посилаючись на інші відомості про загибель Барабаша.

Одній із виграних Хмельницьким битв присвячена дума “Перемога Корсунська”. Це дума-слава полководцю і стратегу Хмельницькому – талановитому керівникові повстання, якого козаки шанобливо називали “отаманом-батьком чигиринським” [19, 38]. Образові Хмельницького у думі протиставляється образ полоненого Потоцького: “... пане Потоцький! Чому у тебе й досі розум жіноцький?” [19, 38-39], висміюється бездарність польського полководця. Частина науковців акцентує свою увагу саме на полярності цих двох постатей думи, вбачаючи у цьому моменті справжню кульмінацію твору [6, 174], [8, 144-145], [9, 20] та ін. У думі зустрічаємо також й інші історичні факти, зокрема, про віддання у полон Потоцького кримському ханові: “Хіба велю тебе до рук кримському хану дати, Щоб навчили тебе кримські нагаї сирі кобиліни жувати!” [19, 40]. Своєрідне продовження переможної ходи Хмельницького оспіване в “Думі про оренди” [19, 41-46]. Гетьман закликає народ до боротьби проти орендарів і відновлення власних прав і гідності: “(Рендарів) упень рубайте! Віри своєї християнської у поругу не давайте!” [19, 44]. У думі підкреслюється значущість для народу постаті Хмельницького: “... тоді не один козак на пана Хмельницького Бога просив” [19, 46]. У думі “Повстання проти польських панів” [19, 49-51] чільною темою є наслідок битви під Берестечком – поразка козацького війська. Одразу привертає увагу зовсім інший настрій у ставленні до Хмельницького, відчувається навіть своєрідна недовіра гетьманові: “Ой чи добре пан Хмельницький починав, Як із берестецького року Всіх ляхів-панів на Україну На чотири місяці вислав” [19, 49], але після повторного вигнання шляхти з України Богдан Хмельницький знову постає народним героєм: “Гей, нуте, діти! По три, по чотири з куренів вставайте! І до дрючків, і до голобель хватайте І ляхів-панів у нічку у четвертеньку Так, як кабанів, заганяйте!” [19, 50]. Дума “Повстання проти польських панів” є антипольською і промосковською за своєю суттю, оскільки саме тут ми вперше зустрічаємо звернення українського народу до російського з бажанням подальшого об’єднання: “Гей, пане Хмельницький, Отамане чигиринський, Батьку козацький! Звели нам під москалів тікати, Звели нам з ляхами великий бунт зривати!” [19, 50]. Ще однією з дум, яка належить до цього тематичного циклу, є дума “Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї” [19, 51-55]. Дума присвячується подіям після прийняття Білоцерківської угоди, викликаній поразкою козаків під Берестечком, а згодом підняттям нового повстання. Цікаво, що до цієї знакової битви змалювання постаті Хмельницького у народній творчості було лише чітко позитивним, але потім воно суттєво змінюється. Певний перелом у ставленні до ватажка повстання спостерігаємо вже у вищезгаданій думі, яка пройнята

докірливими інтонаціями: *“Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив, Що з ляхами, із мостивими панами у Білій Церкві замирив?”* [19, 51]; *“Батьку Зінов наш чигиринський! За що ти на нас такий гнів положив, Нащо ти на нас такий ясур наслав? Уже ж ми тепер ні в чому волі не імієм; Ляхи, мостивії пани, Од нас ключі поодбিরали І стали над нашими домами господарями”* [19, 53]. Та все ж автор прагне виправдати дії Хмельницького, який стратегічно очікував сприятливих умов для підняття повторного повстання: *“Ей, козаки, діти, друзі, небожата! Погодіте ви трохи, мало-небагато, – Як од святої покрови да до світлого тридневного воскресення, як дасть бог, що прийде весна красна – Буде наша вся голота рясна”* [19, 53].

В інших думках “Хмельницький і Василій Молдавський” [19, 55-59] (“шість варіантів думи і дві основні її редакції” [4, 196]), “Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка” [19, 60-69] (“відомі три варіанти думи” [4,280]) Богдан Хмельницький показаний мудрим полководцем, далекосяжним політиком, для якого інтереси держави набагато важливіші від особистих. Хоча якщо переглянути історичні причини походу в Молдавію, то знаходимо й особистісні інтереси у переплетенні з державницькими. Маємо на увазі бажаний шлюб сина Б. Хмельницького Тимоша із донькою В. Лупула Роксандою. Вороги Хмельницького не лише боялися, а й щиро поважали його. Іван Потоцький, за допомогою до якого звертається Лупул, відмовляється допомогти і натомість радить: *“Було тобі Хмельницького у вічній часи не займати. Бо дався мені гетьман Хмельницький гаразд-добре знати”* [19, 58]. Друга дума оповідає про смерть Б. Хмельницького і обрання нового гетьмана серед можливих представників козацької верхівки. У кожному з трьох варіантів думи названі різні можливі кандидати на гетьманську булаву, яку в результаті рішення козацької ради отримує Юрій Хмельницький. Цей факт ще раз підтверджує високий ступінь довіри народу до свого полководця і його родини. Цікаво, що сам Хмельницький не радить старшинам обирати Юрія на цю посаду, аргументуючи це слабким здоров’ям свого сина і його юністю. Щоправда, в різних варіантах цієї думи подане неоднакове сприйняття козаками, народом гетьманування Ю. Хмельницького після смерті батька Богдана: в одному з них висловлюється щире побажання вдалого гетьманування і керівництва державою молодому гетьманові – *“Дай же, боже! За гетьмана молодого Жити, як за старого, Хліба-солі його вживати, Города турецькі плюндрувати, Слави, лицарства козацькому війську доставати”* [19, 67], а в іншому варіанті висловлена протилежна позиція, яка на сьогодні пояснюється підтримкою Юрієм шляхетської Польщі і можливе неприйняття такої позиції українським народом [8, 150]: *“Тоді ж то козаки поки старую голову Хмельницького зачували, Потім і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитали, А як не стали старої голови Хмельницького зачувати, не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати: “Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий! Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати, А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!”* [19, 64]. Як відомо, гетьманування Юрія було невдалим, та й наступні відомості про його життя не вносять позитиву.

Існували також думи, присвячені сподвижникам Богдана Хмельницького, а в них, хай і зовсім побіжно, був окреслений образ Б. Хмельницького, окремі його дії і вчинки (“Іван Богун” [19, 47-48] та ін.).

Окрему групу складають думи, присвячені Переяславській раді 1654р. Якщо раніше в деяких текстах дум ми відслідковували певні проросійські настрої, то потім з’явилися й конкретні думи про приєднання України до Росії. Це і “Непорушна

дружба (дума про возз'єднання України з Росією)", "Дума про Богдана Хмеля" та ін. Дума "Непорушна дружба (дума про возз'єднання України з Росією)" була написана 1953 р. Навіть сам рік написання вказує на замовність цього тексту і відповідну його вартісність. Образ Хмельницького в цій думі є провідним, адже завдяки його діям "з'єдналися братні народи", гетьмана прославляють за його вчинок: "*Ніде нам, браття, Кращої долі-щастя шукати, Як у єднанні з російським братом!*" [19, 72]. Радянські публікації, які згадувалися вище, не оминають цієї теми, а навпаки всіляко акцентують її, від чого створюється враження певної сфальшованості та замовчування інших фактів і творів про цей період.

Образ Богдана Хмельницького, виписаний у народних думах, є повнішим, ґрунтовніше сформованим, ніж в історичних піснях цієї доби. На творення образу накладали відбиток певні історичні умови написання дум. Залежно від розвитку подій, які описувалися в думах, образ Богдана Хмельницького був то чітко позитивним, то негативно змальованим.

Ще одним із активних жанрів фольклору були і залишаються різноманітні **прислів'я і приказки**. Побутували також такі, що характеризували козацьке життя, його устрій і звичаї, чи підмічали окремі риси характеру або ж зовнішності певного історичного героя. Загального характеру прислів'їв і приказок було доволі багато ("*Де козак, там і слава*", "*Береженого Бог береже, а козака шабля стереже*", "*Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води*", "*Степ та воля – козака доля*" [23, 85] та ін.), значно рідше траплялися такі твори, присвячені конкретним особам. Але й серед них можемо виділити прислів'я і приказки про часи Хмельниччини: "*За старого Хмеля, як була людей жменя*", "*Висипався Хміль із міха і наробив панам-ляхам лиха*" (до речі, це прислів'я взяті з однойменного вірша невідомого автора), "*Од Богдана до Івана не було гетьмана*", "*Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались здорові*" [23, 86] та ін.

Образ Богдана Хмельницького представлений у різних жанрах фольклору і залежно від умов творення виписаний також по-різному. Так, легенди і перекази доби Хмельниччини своєрідно розкривають деякі невідомі сторінки з біографії гетьмана Богдана (походження, виховання і т. д.), історичні пісні – пояснюють причини виникнення і перипетії розвитку воєнних дій між Польщею та Україною, народні думи – ґрунтовно доповнюють попередній жанр, вносячи окремі нові деталі і факти про Хмельницького чи добу Хмельниччини, прислів'я та приказки – лаконічно підкреслюють значеннєвість героїв, зокрема Хмельницького.

Література

1. Українські пісні, видані М. Максимовичем. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 343 с.
2. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1875. – Т. II. – Вып. I (Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком). – 126 с.
3. Франко І. Студії над українськими народними піснями: Хмельниччина (думи, пісні та вірші) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 43. – С. 5 – 193.
4. Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. – К.: УКСП "Кобза", 1994. – 363 с.
5. Хоменко В. Визвольна війна 1648 – 1654 років у народній поетичній творчості // Література в школі. – 1953. – №6. – С. 19 – 26.
6. Нечиталюк М. Образ Хмельницького в украинском народном творчестве // Советская Украина. – 1954. – Кн. 1. – С. 172 – 177.
7. Павлій П. Героїчна поезія українського народу // Українські народні думи та історичні пісні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – С. III – XLVII.
8. Пінчук С. Образ Богдана Хмельницького в народній творчості // Жовтень. – 1957. – №8. – С. 142 – 152.
9. Тищенко В. Фольклор

про Визвольну війну 1648 – 1654 р. р. під проводом Богдана Хмельницького // Народна творчість та етнографія. – 1979. – №1. – С. 18 – 23. **10.** Шевчук В. “Вітчизни сином був...”// Київська старовина. – 1995. – №4. – С. 69 – 81. **11.** Поліщук В. Слава не вмере, не поляже... – Черкаси: “Сіяч”, 1996. – 76 с. **12.** Дмитренко М. Українська фольклористика: Історія, теорія, практика. – К., 2001. – 576 с. **13.** Набок М. Штрихи до характеристики світогляду українських народних дум // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №4. – С. 95 – 102. **14.** Савур-Могила (Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини). – К.: Дніпро, 1990. – 261 с. **15.** Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К.: Молодь, 1989. – 432 с. **16.** Українська народна енциклопедія. – Львів: Червона калина, 1996. – 648 с. **17.** Героїчний епос українського народу: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – 432 с. **18.** Образ Богдана Хмельницького у фольклорі: Легенди та перекази // Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – С. 90 – 92. **19.** Думи та пісні про Богдана Хмельницького. – К.: Музична Україна, 1970. – 132 с. **20.** Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К.: ВЦ “Академія”, 2006. – 752 с. **21.** Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К.: “Знання-Прес”, 2001. – 591 с. **22.** Мишанич О. Народна словесність // Історія української літератури: У 8 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – С. 366 – 367. **23.** Савченко І., Каплаушенко О. Прислів’я і приказки доби Хмельниччини як джерело поповнення української фразеології // Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції “Богдан Хмельницький і Хмельниччина у фольклорі й художній літературі”, 11 – 12 жовтня 1995 р. – Черкаси, 1995. – С. 85 – 86. **24.** Плісецький М. Про історичну основу українського народного епосу // Народна творчість та етнографія. – 1979. – №1. – С. 66 – 71.

Юлія ВОЛЫНЕЦ

*ФОЛЬКЛОРНИЙ ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
И ЕГО РЕЦЕПЦИЯ В КРИТИКЕ (КРИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ)*

Статья посвящена исследованию особенностей образа Богдана Хмельницкого в украинском фольклоре: легендах и пересказах, исторических песнях, думах, пословицах и поговорках.

Ключевые слова: фольклор, образ, рецепция, домысел, вымысел, идеология.

Yulia VOLYNETS

*BOGDAN KHMELNYTSKYI'S FOLK (FOLKLORE) IMAGE AND HIS RECEPTION IN
CRITICAL LITERATURE*

The article is devoted to research peculiarities of Bogdan Khmelnytskyi's image in Ukrainian folklore: in the legends and the retellings, in the historic songs, in the dumas, in the proverbs and the sayings.

Key words: folklore, image, reception, fantasy, fiction, ideology.